

“Var försiktig med Danskarne! De förstå icke Svenska, de äro fiendtliga efter Roskilde”

– Strindberg och Danmark

av docent Gunnar Syrén

Ryttarstatyn på Kongens Nytorv har en viss betydelse i svensk litteraturhistoria. När skalden Frans Michael Franzén på resa genom Danmark 1795 frågade en dam intill skulpturen vad det var för figur som hästen trampar på, fick han till svar att det var “den svenske Konge”. Det kan inte vara möjligt, tänkte Franzén, och fick också senare veta att det är en allegorisk figur som föreställer avunden.¹

Något århundrade senare försökte en annan svensk diktare bestiga hästen, efter att ha festat på Rydbergs Kælder som låg strax bakom d’Angleterre,² och där också avlossat några pistolskott.

Klättringen misslyckades, annars hade denna uppsats aldrig skrivits. Den dåvarande skulpturen var nämligen så förfallen att den säkerligen hade rasat ihop och dräpt “den gale svensker” som vederbörande kallades av köpenhamnarna.³

Den diktaren var naturligtvis August Strindberg.

Strindbergs förhållande till Danmark var komplicerat. “Var försiktig med Danskarne! De förstå icke Svenska, de äro fiendtliga efter Roskilde”, utropade han i ett brev till teatermannen August Falk 28.2.1908, då Falk med Intima teatern skulle på ett gästspel i Köpen-

hamn.⁴ Och vid ett annat tillfälle minns han att människorna i Danmark, som han uttryckte det, “voro lika förslavade som där hemma”.⁵

Men å andra sidan tyckte han att det var som att höra sitt modersmål med förälskade öron när han lyssnade till det danska språket, och att den danska flaggan liknade en röd och vit sommarblus.⁶ Och i *Dödsdansen* låter han kapten Edgar erinra sig det ljuva livet i Köpenhamn med American bar och Nimbs navarin aux pommes. “Där var ändå våra bästa stunder”, konkluderar han.⁷

Strindbergs längsta vistelse i Danmark varade från november 1887 till april 1889, men det var inte första gången han var här, och inte heller den sista.

Redan som tjugohåring hade han trampat Øresundsfärjans däck,⁸ och när han sedermera ingår sitt tredje äkten-skap, vill hans hustru Harriet Bosse att bröllopsresan skall gå till Hornbæk, vilket Strindberg inte vill. Då reser hon ensam, medan han gråter tårar “så heta att de bränna ut ögonen” – och reser efter henne.⁹

Strindberg beundrade Oehlen-schlæger och Kierkegaard, han översatte några av H.C. Andersens sagor, skrev ett skådespel om Thorvaldsen och hade planer på en pjäs om J.P. Jacobsens Fru Marie Grubbe.¹⁰

Hos Andersen fick han tidigt “viss-het om tillvaron i en annan värld [...] i vilken föräldrarna verkligen smekte sina barn och inte bara drogo dem i håret” som han skrev i *Politiken* den 2 april 1905, där han också ödmjukt kallade sig “August Strindberg. (Elev av H.C. Andersen)”.¹¹

Romanen *Fru Marie Grubbe* kallade han “Jacobsens underbara prosapoem”,

August Strindberg (1849-1912).

Kierkegaard med vad han kallade dennes "konfessionslösa kristendom" övergav Strindberg aldrig, och under åren 1887 till 1889 "kunde [han] existera i Danmark endast med stöd av de två ledande männen Georg och Edvard Brandes", erinrar Strindberg sig senare.¹²

Ingen skall av Strindbergs pistolskott eller försök att bestiga ryttarstatyn förledas tro att hans dagar i Danmark förflöt i sus och dus. Tvärtom. Han var nästan explosivt produktiv, och skapade här några av sina märkligaste verk. Och det trots villkor som skulle kunna få vem som helst att kasta sina verktyg: äkten-skapligt celibat och även i övrigt minst sagt trassliga familjeförhållanden, ideliga byten av bostad, urusel ekonomi, miss-tänksamhet från omgivningen, motstånd från kritiker och ämbetsmän, osv.

Familjen Strindberg kom närmast från Lindau i Bayern. Efter att August hade sonderat terrängen på försommaren,¹³ Efter en kort vistelse i Klampenborg,¹⁴ bodde man först på Hotell Leopold, som låg i huset till höger om d'Angleterre om man står med ryggen mot Kongens Nytorv, och som då var Strindbergs och andra intellektuellas favorithotell.¹⁵

Snart flyttade man till det lilla fiskeläget Taarbæk och sedan vidare till den förfallna herrgården Skovlyst, numera kallad Geelsgaard, och slutligen till Holte, allt i närheten av Köpenhamn,

Om Strindbergs tid i Danmark på det personliga planet således var en kamp, så kan också hans litterära och dramatiska produktion under denna tid främst karakteriseras av det ordet.

Den direkta anledningen till att Strindberg kom till Köpenhamn, var att han ville följa förberedelserna till premiären av dramat *Fadren*, som han hade med sig i bagaget.

Den skulle ske på Casino. Namnet antyder något lättsinnigt, och det var mycket riktigt ett nöjespalats, en vintrig motsvarighet till Tivoli, och låg på Amaliegade, bara runt hörnet från Svenska ambassaden sett. Idag har detta glädjens palats ersatts av ett hus som inte kan göra någon människa glad, och området tillhör de stillsammaste i Köpenhamns innerstad. Sic transit gloria mundi.

På Strindbergs tid tycks det emellertid ha gått tämligen vilt till där; förutom med teaterföreställningar roade man sig med maskerader och andra festligheter. Ibland blev det till och med livligt i överkant, som då ledningen i januari samma år som *Fadren* hade premiär,

fann sig tvungen att be dagspressen "förbyde prostitutionskvinder i de omliggande huse at infinde sig".¹⁶

Det var alltså djärvt av Casinos chef Hans Hunderup att sätta upp Strindbergs allvarsamma stycke. Hunderup hade för övrigt fått idén att spela *Fadren* av självaste Edvard Brandes, och Hunderup och hans hustru gestaltade själva huvudrollerna¹⁷ vid premiären den 14 november 1887, en dryg vecka efter familjen Strindbergs ankomst till Köpenhamn.

Fadren handlar om en kamp mellan makar, där mannen går under därför att hustrun fått honom att tro att han inte är far till sitt barn. Bakom detta ligger bland annat Strindbergs idéer dels om hjärnornas kamp och själamord, dels om vakensuggestion. "[D]u kunde ge mig en rå potatis och inbilla mig att det var en persika", säger mannen till sin hustru.¹⁸

Pjäsen hade kommit ut på danska under sommaren, och Edvard Brandes hade kallat den "glimrende", "mesterlig" och "genial",¹⁹ men Strindberg oroade sig ändå inför premiären. Tribaderna, dvs. de homosexuella kvinnorna, skulle nog "ombesörja pipningar",²⁰ dvs. störa föreställningen, trodde han.

Men premiären blev faktiskt något av en succé med ideliga bifall. Till och med sedan Ryttmästarn hade kastat en brinnande fotogenlampa mot hustrun Laura, måste skådespelarna gå fram till rampen och tacka för applåder!²¹

Recensionerna var också överlag positiva. Sålunda menade Herman Bang att svenska teatrar hade en plikt att spela *Fadren*, även om han också hade en del tunga invändningar mot stycket,²² och Edvard Brandes avfyrade en skarp kritik

mot Strindbergs fosterland som inte tog bättre vara på sin störste diktare.²³

Det mest betydande verk som Strindberg skapade under sin tid i Danmark var ändå *Fröken Julie*. Också här gestaltas en kamp, främst mellan klasser och mellan kön, i varje fall på ytplanet.

En av de mest uppmärksammade tolkningarna av stycket har gjorts av Per Olov Enquist inför hans uppsättning i Köpenhamn 1984: Dramats motor är att Fröken Julie *vill* dö, menade Enquist. Och till detta behövdes två bödlar: Jean och Kristin, som därför blev de egentliga offren, utsedda som en gång Judas.²⁴

Den tolkning jag själv föredrar såsom den intressantaste, är den som betonar kampen *inom* Fröken Julie. Hon har fått en sexualfientlig uppfostran och tar sitt liv när hon erfarit att hennes könsdrift varit så stark att hon givit sig till en man som hon föraktar.

Tar sitt liv gör hon, men först sedan hon fått Jean att genom vakensuggestion övertala henne att sätta rakkniven mot sin strupe. "[H]ar ni aldrig varit på teatern och sett magnetisören", frågar hon Jean, "han säger åt subjektet: tag kvasten; han tar den; han säger: sopa, och den sopar".²⁵

Strindberg saknade inte stoff till *Fröken Julie*. Nästan framför näsan på honom hade ett sorgespel ur verkliga livet ägt rum, då författarinnan Victoria Benedictsson i juli 1888 på hotell Leopold tog sitt liv med en rakkniv liksom Fröken Julie.

Strindberg satt då på Skovlyst och skrev dramatik. Något tidigare hade vännen Axel Lundegård berättat för honom att Victoria Benedictsson försökt begå

själv mord; Strindbergs intresse hade då väckts, vilket framgår av Lundegårds kommentar: "Han lyssnade med ett uttryck, som alltid står inbränt i mitt minne, ett obönhörligt och grymt män-niskoöfverintresse".²⁶

I en för författare enastående stor omfattning sammanhänger liv och dikt hos Strindberg, och naturligtvis hade också hans eget liv betydelse för tillkomsten av *Fröken Julie*. Exempelvis var han alltid medveten om klasskillnaden mellan sig och sin adliga hustru Siri von Essen.

Också ett eget själv mord föresvå-vade honom ibland, som när han med typisk Strindbergsk konkretion skrev till vännen Heidenstam att han tvekade om han skulle sätta kulan i hjärtat, vilket är mest estetiskt men där femte och sjätte revbenet hindrar och hjärtat dessutom är en stark muskel, eller i tinningen. Det senare är säkrare "om ej pipan vickar", men är snuskigt "och röjer mordet för barnen".²⁷ Lyckligtvis för litteraturhisto-rien valde han ingetdera alternativet.

Även förhållandena på Skovlyst har spelat in för utformningen av *Fröken Julie*. Den adliga ägarinnan hade en halvbror av lägre härkomst boende hos sig, och folket i trakten misstolkade liksom Strindberg detta som att han skulle vara hennes älskare.

På den plats där idag Dagmar-bio- grafen ligger intill Rådhuspladsen, låg på Strindbergs tid Dagmar- teatret, och till i våra dagar fungerar biografen faktiskt åter ibland som teater; till och med namnet Dagmar Teatret har återkommit!

Här startade Strindberg med hus- trun som directrice och skådespelerska

en liten teater som under en kort tid spelade stycken av honom själv, Den skandinaviska försöksteatern.

På ett bevarat plakat från mars 1889 står det i sirliga bokstäver längst ner "Fröken Julie. Sörgespil i en Akt af August Strindberg".²⁸

Men plakatet blev snabbt inaktuellt; censuren satte stopp för "dette usædelige Stykke".²⁹ Det förbjöds "af kärngdjä- flarna", som Strindberg skrev i ett brev till brodern Axel.³⁰ Dessa käringdjävlar befann sig uppenbarligen också högt upp i hierarkin; teaterns directrice, Strindbergs "änka" – han kallade henne så – Siri uppvaktade till och med utan resultat den ansvarige ministern.³¹

Istället fick *Fröken Julie* urpremiär som privat tillställning hos Studenter- samfundet på Badstuestræde 11, en tvär- gata till Strøget. Jag undersökte nyligen om huset finns kvar, och det gör det; numera hyser det enligt dörrskyltarna ett antal företag, där man antagligen är omedveten om att man sitter på histo- risk mark.³²

De andra enaktarna som stod på plakatet var *Den starkare*, kallad *Den stærkeste* och *Fordringsägare*, på danska *Creditorer*. Dem hade censorn ingenting emot.

Men luckan efter *Fröken Julie* skulle fyllas, och det blev med *Paria*, en pjäs som varierar Strindbergs tema om hjärnornas kamp. I rasande fart stude- rade man in stycket, sedan man varskott allmänheten om anledningen till bytet. Tre dagar fick repetitionerna ta.

Kort efter *Fröken Julie* hade Strind- berg suttit på Skovlyst och skrivit *Ford- ringsägare*. Också det stycket har i botten temat hjärnornas kamp och vakensug- gestion.

Strindberg var under den här tiden närmast besatt av tankar kring detta, och han var långtifrån ensam. Snarare var han ett exempel på det allt närmare sambandet mellan litteratur och naturvetenskap i Europa under senare delen av 1800-talet.³³

Kvinnan i *Fordringsägare* har förtalat sin exman i en bok, och dessutom gift om sig. Exmannen träffar inkognito hennes nye man, och hämnas genom att inbilla denne att överdriven sexuell aktivitet leder till epilepsi; i konsekvens därav anbefaller han sexuell avhållsamhet under ett halvt år. Men för säkerhets skull projicerar han också med sin tankes kraft en dödlig sjukdom på sin stackars efterträdare.

Fordringsägare har bara tre roller och utspelar sig på en och samma plats: en salong på en badort.³⁴ I *Den starkare*, liksom i *Paria*, har Strindberg drivit förenklingen ännu längre, samtidigt som också dessa enaktare är broderade över temat hjärnornas kamp; redan själva titeln "Den starkare" antyder en kraftmätning och en kamp, här mellan två kvinnor och en osynlig man.

Strindberg menade för övrigt att han skrivit *Den starkare* i Edgar Allan Poes anda, och fantiserade om en möjlig självavandring eftersom Poe dog samma år som han föddes.³⁵

Härskarinnan på Skovlyst, grevinnan de Frankenau frestade väl knappast Strindbergs erotiska aptit, även om han levde i celibat med hustrun, vilket däremot förvaltarens sjuuttonåriga halvsyster gjorde.

Detta ledde till att han – som det brukar heta – inledde ett kort förhållande med flickan.³⁶ Litet senare blev

han, för att uttrycka det milt, ovän med förvaltaren. Detaljerna därvidlag är ofta upprepade; det kan räcka med att nämna att denne använde Strindbergs snedsteg som trumfkort i konflikten, medan Strindberg å sin sida beskyllde förvaltaren för stöld, vilket fick till följd att ett antal poliser stormade in på Skovlyst och belade den anklagade med handbojor.³⁷

Att förvaltaren kom att hysa ett livslångt hat till sin antagonist, och Strindberg en övergående fruktan för hämnd, förvånar väl ingen. Och Strindberg hade inte varit Strindberg om han inte gjort litteratur också av detta. Det blev novel-len "Tschandala", titeln syftande på den lägsta indiska kasten.

Han förlägger sin historia om sitt alter ego, den lärde magister Andreas Törner, till 1600-talet och ett Skåne där danska snapphanar gör skogen osäker,³⁸ och universitetets docenter försvarar sig med påkar och pistoler mot sina danska studenter.³⁹ Men ingen i trakten kring Skovlyst kunde undgå att känna igen både miljö och människor.

Svårare att känna igen var nog bilden av den sjuuttonåring som Strindberg hade attraherats av, Martha Magdalene: Hon tecknas i "Tschandala" med rovdjursmun, plebeijisk näsa och rufsigt hår, allt sådant som gjorde henne "skrämmande och fränstötande",⁴⁰ men som ändå väcker magisterns undertryckta drifter, tills han famnar henne som "ett djur", vilket kan föra tankarna också till Fröken Julies omvända upplevelse.⁴¹

Det är säkert Strindbergs egna blandade känslor efter affären med den stackars flickan som föranleder denna nidbild. Principiellt var han monogam,⁴² och hade sannolikt motstått frestel-

serna när damerna i Köpenhamn velat omvända den "kvinnohatare" som ryktet hade gjort honom till.⁴³

Dessa och andra motiv har i "Tschandala" flätats in i varandra och vidgats till en fruktansvärd maktkamp mellan "aria" och "paria" i Nietzsches anda. Förvaltaren blir en "tattare" som först tycks gå segrande ur en hjärnornas kamp, sedan han – värst av allt! – lyckats plantera danska ord i magisterns vokabulär!⁴⁴

Men till sist går tattaren under, när Strindberg som ett eko av Dostojevskij låter magistern bli, som det heter, "på det klara med att hans person var av högre värde både för hans familj och för samhället än detta skadedjur".⁴⁵

Också förvaltaren på Skovlyst Ludvig Hansen lär ha skrivit ner sina minnen från sommaren 1888 men sedan förstört dessa. "Det kan man förstå", säger Gunnar Brandell. "Det fordras en Strindberg för att göra så mycket av så litet".⁴⁶

Den karikatyr som Strindberg i novellen "Tschandala" tecknade av den sjuttonåriga Martha Magdalene, har likheter med nidbilderna av två andra kvinnor: Hustrun Siri och danskan Marie David i hans roman *En dåres försvarstal*.

Ursprungligen hade Strindberg tyckt bra om danskan som han lärt känna när han med familjen bodde i Grez i Frankrike. Hon var en studerad kvinna som till och med hade skurit i lik, vilket imponerade på honom. Men så småningom kom han att avsky henne.

I *En dåres försvarstal* gestaltar han sin motvilja mot Marie David i bilder sådana som exempelvis när hon kysser Siri, i romanen kallad Maria, genom

att suga "in båda hennes läppar i sitt hiskliga gap".⁴⁷

Och hustrun kom inte lindrigare undan i boken som är en hämnadeakt mot, och ett frigörelseförsök från Siri, "denna perversa kvinna", som han kallar romanens Maria, när han beskyller henne för otrohet och homosexualitet.⁴⁸

Titeln är en ironisk kommentar till Strindbergs ibland paranoida, ibland realistiska uppfattning att man såg honom som just en dåre, och boken är ett försvarstal mot detta. Ett försvarstal med motanklagelser som är oerhört överdrivna och bottnar i Strindbergs vanföreställningar och svartsjukekomplex.⁴⁹ Att de yttre påfrestningarna under tiden i Danmark kan ha försämrat hans psykiska hälsa, är inget orimligt antagande.

En dåres försvarstal lämnar faktiskt i sin komplexitet en liten öppning åt tolkningen att beskyllningarna mot Maria är frukten av jagpersonens sjukliga fantasi.

Vilket stöds av att Strindberg själv oroade sig för att han kunde bli sinnessjuk. På resan till Köpenhamn från Lindau, då han hade planerna på *En dåres försvarstal* i huvudet, lär han sålunda ha vänt sig till en läkare vid Bistrups hospital vid Roskilde, orolig för sin psykiska hälsa.⁵⁰ "Är jag galen eller ej?" frågar han sig också genom Axel i romanen.⁵¹

När Strindberg hade skrivit *En dåres försvarstal*, visste han själv inte riktigt vad han hade gjort; vissa stunder var han övertygad om att han hade hämnats rättvist på Siri och kvinnosläktet, halvaporna som han kallade dem,⁵² andra stunder att han hade begått ett själamord på hustrun.⁵³

Men han var också medveten om att han skapat något skönlitterärt. Som

läsare måste man minnas detta; man bör läsa boken med dubbelblick, dels som en dokumentär men också med blick för att det är en roman, kanske vill man till och med, som Olof Lagercrantz gör, kalla den en kärleksroman.⁵⁴

En dåres försvarstal har uppenbara likheter med Strindbergs övriga produktion under Danmarks-tiden och, för att citera romanens inledning, inte minst på "honans hemliga begär att få övertag över hanen i den tvekamp som kallas äktenskapet".⁵⁵

Men kampen hos Strindberg förs också *inom* människan. Djupast sett handlar den kanske om hans rädsla för beroende, beroende av kvinnan, beroende av vänskap, beroende av samhället. Han ville vara fri, och tolkade beroende som frihetsberövande, ja till och med som slaveri.⁵⁶

Hur som helst. Strindberg i Danmark är ett fenomen av stor betydelse inte bara för vår gemensamma nordiska litteratur, utan också som en av många länkar i den kedja som binder våra länder samman.

Noter

- 1 Uppgiften finns i hans *Resedagbok 1795-1796*, i urval och med inledning av Anders Henmarck (Stockholm, 1977), s. 31.
- 2 Østergade 13.
- 3 Ole Bøgh, i program till "Udstilling på Københavns Universitet ved XI. Internationale Strindberg konference april 1992", [s. 2].
- 4 Man spelade *Fröken Julie* och *Paria* med stor succé. *August Strindbergs brev 16, maj 1907 - 12 juli 1908*, utg. Björn Meidal (Stockholm, 1989), s. 213 och not 7, s. 215.
- 5 *Politiken* 22.1.1912 och *Afton-Tidningen* 25.1.1912. Citerat från "Minnen från Danmark", *Samlade Verk* 71, *Essäer, tidningsartiklar och andra prosatexter 1900-1912*, texten redigerad och kommenterad av Conny Svensson (Stockholm, 2004), s. 188.
- 6 *En dåres försvarstal. Roman*, orig. *Le Plaidoyer d'un Fou* (1895). I John Landquists övers., *Samlade Skrifter* 26 (Stockholm, 1914), s. 35, heter det "Danmarks röda och vita sommarblus". I Hans Levanders övers. i *Samlade Verk* 25, red. Göran Rossholm, den franska texten red. av Gunnel Enwall (Stockholm, 1999), s. 29, däremot "Danmarks som liknar en damblus". Originalen har "la chemisette de dame de Danemark". *Le plaidoyer d'un fou*. Första delen. Text. Utg. Lars Dahlbäck och Göran Rossholm. Svenska Vitterhetssamfundet (Stockholm, 1978), s. 14.
- 7 *Dödsdansen. Samlade Verk* 44. Texten redigerad och kommenterad av Hans Lindström (Stockholm, 1988), s. 23.
- 8 Se t.ex. Bøgh, s. [1].
- 9 Se t.ex. Crister Enander, "Ryttarstatyn – några anteckningar om August Strindberg". *Tidningen Kulturen*, maj 2010.

- 10 Se t.ex. Finn Rasborg, "Strindberg och Danmark", 2009 <www.finn-rasborg.dk>.
- 11 Citerat efter "Andersen.", *Samlade Verk* 71, s. 77.
- 12 *Samlade Verk* 71, s. 189.
- 13 Se t.ex. Rasborg.
- 14 Se t.ex. Enander, s. [1].
- 15 Hovedvagtsgade 6. Huset finns kvar men är inte längre hotell
- 16 Muusmann, Carl, *Firsernes glade København. Erindringer og oplevelser* (København, 1974), s. 195.
- 17 Se t.ex. Bøgh, s. [1] och Muusmann, s. 207.
- 18 *Fadren. Fröken Julie. Fordringsägare. Samlade Verk* 27, texten redigerad och kommenterad av Gunnar Ollén (Stockholm, 1984), s. 71.
- 19 *Politiken* 5.10.1887. Citerat efter Gunnar Olléns kommentar, s. 284.
- 20 Till Axel Lundegård den 23 oktober enligt Harry Jacobsen, *Strindberg i Firsernes København* (København, 1948), s. 49. Citerat efter Ollén, s. 286.
- 21 Ollén, s. 287.
- 22 *Göteborgs Handels. och Sjöfartstidning* 18.11.1887. Anförts efter Ollén, s. 287.
- 23 *Politiken* 15.11.1887. Recensionen återgavs in extenso i *Politiken* 21.1.1999, varifrån jag citerar.
- 24 Enquist, *Strindberg. Ett liv. Tribadernas natt, Målet mot Fröken Julie* (Stockholm, 2012), s. 395. Den text varur uppgiften är hämtad, "Målet mot Fröken Julie", publicerades först som essä 1992.
- 25 *Samlade Verk* 27, s. 188.
- 26 Citerat efter Lennart Luthander, *Strindberg i Danmark*. Under medverkan av Harry Jacobsen (Stockholm, 1977), s. 39.
- 27 3.6.1888. *August Strindbergs brev 7, Februari 1888 - december 1889*, utg. Torsten Eklund (Stockholm, 1961), s. 96.
- 28 Muusmann, s. 291.
- 29 Ib., s. 204.
- 30 8.3.1889. *August Strindbergs brev 7*, s. 270.
- 31 Luthander, s. 133.
- 32 En teckning finns hos Luthander, s. 135.
- 33 Se Gunnar Syrén, *Mellan sanningen och lögnen. Studier i Per Olov Enquists dramatik* (Stockholm, 2000), s. 17 och hänvisningar där.
- 34 *Samlade Verk* 27, s. [93] och [95]
- 35 Se Gunnar Brandell, *Strindberg – ett författarliv. Andra delen. Borta och hemma 1883-1894* [Stockholm], (1985), s. 227.
- 36 Jfr Syrén, s. 13f.
- 37 Se Luthander, s. 73–115.
- 38 "Tschandala. Berättelse från 1600-talet". *Svenska öden och äventyr II. Samlade Verk* 14. Texten redigerad och kommenterad av Bengt Landgren (Stockholm, 1990), s. 232.
- 39 Ib., s. 272 resp. 170.
- 40 Ib., s. 229.
- 41 S.244 resp. 141.
- 42 Se t.ex. *En dåres försvarstal, Samlade verk* 25, s. 133 och 242.
- 43 Jfr Syrén, s. 13f..
- 44 *Samlade Verk* 14, s. 223.
- 45 Ib., s. 269. Jfr Brandell, s. 221f.
- 46 Brandell, s. 222.
- 47 *Samlade Verk* 25, s. 240. Jfr Syrén, s. 15f.
- 48 *Samlade Verk* 25, s. 149.
- 49 Rossholms kommentar i *Samlade verk* 25, s. 536f.
- 50 Ib., s. 544.
- 51 *Samlade Verk* 25, s. 87.
- 52 Ib., s. 225.
- 53 197f. Jfr Brandell, s. 198.
- 54 Olof Lagercrantz, *August Strindberg* (Stockholm, 1979), s. 221.
- 55 *Samlade Verk* 25, s. 21.
- 56 Se Hans-Göran Ekman, *Klädernas magi. En Strindbergsstudie* [Hedemora], (1991), s. 59.